

Олександр Павлов

**РУРАЛІЗМ ЯК СВИТОГЛЯД
ТА ІДЕЙНА ТЕЧІЯ:
ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР**

У статті подано руралізм як світогляд та ідейну течію у історичному вимірі. Визначено місце руралізму в системі руралістичних знань, розкрито його сутність, простежено еволюцію поглядів на сільськогосподарську працю, село та селянство мислителів, до яких крім наукової еліти віднесено і відомих письменників. Висвітлено прояв руралізму в Україні на тлі сучасного стану руральності.

Ключові слова: ідейна течія, руралізм, руралістика, світогляд, село, селянство.

Руралізм як світогляд та ідейна течія є похідним від руральності (стан відповідного образу життєдіяльності), природно-історичне лоно якої — аграрна епоха. Домінуючою ознакою руральності в аграрну епоху був певний спосіб виробництва матеріальних благ, які в малозміненому вигляді черпалися з природного середовища, тим самим завдаючи йому часто непоправних втрат.

В індустріальну епоху руральність стала заручницею економічної кон'юнктури, яка орієнтувала суб'єктів господарювання на вкладення коштів в менш трудомісткі і більш прибуткові галузі діяльності і перш за все ті з них, які є рушіями прогресу. В умовах, регульованих ринковим середовищем, аграрний спосіб виробництва поступився своїми лідируючими позиціями індустріальним видам діяльності. Саме в індустріальну епоху в силу повільної трансформації суспільних перетворень в Україні, остаточно склалося її відставання від європейських країн й за темпами рурального розвитку.

У постіндустріальний період економічна неоднорідність заклала основи роздільного рурального розвитку. Відмінною рисою європейського рурального розвитку є не втрата ним розвинених форм руральності в усіх її проявах. Більш того, сьогодні в рамках програм сільського розвитку ЄС вживаються заходи з вирівнювання рурального розвитку в країнах старої і нової Європи, розробляються і успішно реалізуються спеціальні програми підтримки сільських територій з менш сприятливими умовами розвитку. Одночасно вживаються заходи з вирівнювання рівня соціально-економічного розвитку руральних і урбанних територій.

В Україні вирішення руральних проблем віднесено до відповідальності територіальних громад, які переживають період реорганізації в процесі їх добровільного об'єднання. До парадоксу руральності в Україні слід віднести зростаючу депопуляцію населення, деградацію системи сільського розселення та зубожіння жителів села на тлі зростаючих доходів від результатів сільськогосподарської діяльності великих агрохолдингових компаній, що направляють значні кошти до державного бюджету від експорту продовольства. Такий стан руральності в Україні вимагає розробки моделі рурального розвитку з активною державною підтримкою села.

Каталізатором наукового об'рунтування цієї моделі і її впровадження в соціальну практику має бути руралізм як певна система світогляду та ідеології, доведена до рівня національної ваги, враховуючи сучасний рівень розвитку українського суспільства.

Місце руралізму в системі руралістичних знань

Руралізм являє собою одну із складових понятійно-категоріального апарату руралістики. У своїй сукупності цей апарат постає як тезаурус, що складається з таких ключових, фундаментальних понять, як «руральність», «руральний розвиток», «руралізація», «руралізм», зміст та обсяг яких формує систему знань про руралістику — міждисциплінарну наукову галузь. Міждисциплінарний характер руралістичних знань передається за допомогою рурального дискурсу, який постає як комунікативна взаємодія адресанта та адресата текстового повідомлення, що концентрується навколо опорного концепту (рурального розвитку) і дискурсивного топіку (руральної теми), відображених у відповідних поняттях. За рахунок такої взаємодії формується певна концептосфера, складовими якої є мовні та когнітивні структури: дійсність (руральність) — концепт або думка (руралізм) і мова у формі тексту (сукупність руральних понять). Ця концептосфера перебуває у постійному русі, еволюціонуючи у просторі та часі, що дістає відповідне відображення у науковому дискурсі.

З чотирьох ключових понять, які складають фундамент руралістичних знань, два — «руральність» і «руралізм» — вперше імплементовані в науку в нашій монографії «Руралістика: теорія, методологія, наукові напрями» (2018 р.). Перший термін інтерпретується як перманентний стан буття в руральному просторі, яке змінюється за своїм змістом, але не за сенсом, під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. Стан руральності в будь-якому суспільстві в той чи інший період його історичного розвитку — це свого роду ідентифікаційний код і індикатор його цивілізованості. У цьому сенсі Україна демонструє приклад поспішного і нічим не виправданого «переступання» через сучасний етап свого рурального

стану, не обтяжуючи себе турботою про його вдосконалення, а сприймає його як щось другорядне, тим самим свідомо консервуючи цілий комплекс проблем, без вирішення яких неможливо рухатися далі по шляху суспільного прогресу. Подібного роду легковажність, яка виступає під прикриттям європейськості і сором'язливості в очах світової громадськості за таку свого роду відсталість, обертається бумерангом минулого в сьогодення, яке на перевірку виявляється далеко не райдужним.

Характеристика руралізації, як зустрічного урбанізації процесу, не тільки поглиблює смислове і тематичне уявлення про нього, що склалося в науці, а й розширює його просторові рамки. Якщо судити про сучасні форми прояву руралізації у контексті її сутності та класифікаційних ознак, можна зробити висновок про переважання уявного різновиду руралізації над фактичним. Поки що руралізація швидше демонструє ефект інверсійного розвитку урбанізації, ніж реального поширення рурального способу життя в просторі і часі.

Наукове поняття «руральний розвиток» хоча і не оминули увагою дослідники, проте воно потребує дещо іншого тлумачення в системі руралістичних знань. Як форма прояву руральності руральний розвиток є постійним джерелом її підтримки і відображається у безпосередньому зв'язку з життєвими ресурсами не тільки сільського населення, а й усього соціуму. Руральний розвиток є вираженням суспільних процесів, що відбуваються в просторових межах сільських територій. І в цьому сенсі сільські території є об'єктом рурального розвитку. Тим самим, відбиваючи складну структурну будову сільських територій, руральний розвиток охоплює всі сфери життєдіяльності сільського соціуму.

Поняття «руралізм» є найменш розробленим у науці порівнянно з іншими категоріями руралістики. В історії науки більше закріпився термін «аграризм». Проте він не заміщує собою слово «руралізм», яке передає більш широкий зміст зазначеного явища. Історична місія руралізму полягає не стільки в зміні середовища існування сільського соціуму, скільки — самого «*homo ruralistucus*». Тому центральне місце в руралізмі займає антропо-руральний дискурс, який пов'язаний зі світом почуттів, переживань, світоглядом, розумовою та перетворювальною діяльністю з «перероблення» людини, що знаходиться в руральному просторі, й підвищенням його життєствердної ролі в суспільному розвитку. Недооцінка цієї місії загрожує руйнуванням традиційних цінностей сільського способу життя, втратою селянства як первинної форми існування соціуму, його природної основи, послабленням соціального контролю над сільськими територіями. Для усунення цієї загрози необхідна серйозна і довготривала робота щодо зміни суспільної свідомості на основі селяноцентризму як світоглядного

принципу, який передбачає перетворення цілей рурального розвитку в задачу загальнодержавного значення.

Сутність руралізму як світогляду та ідейної течії

Розуміння сутності руралізму ускладнюється недостатнім рівнем наукового розроблення цього поняття, що знаходить свій прояв насамперед у невідповідності змісту, яким наділяється у науковій літературі даний термін, його сутності. Причому робиться це не в прямій постановці, а опосередковано, за принципом «від зворотного», через позиціонування руралізму як антиномії урбанізма. Початок цієї традиції був покладений Л. Віртом, який опублікував на початку 1950-х років статтю «Урбанізм як спосіб життя», в якій місто описувалося як особлива форма людської асоціації. На протилежному місту полюсі перебувала сільська місцевість. Але як міста відрізняються один від одного, зазначав Л. Вірт, так відрізняються один від одного і сільські поселення. Залишивши без відповіді питання про критерії сільського життя, що відрізняють його від міського, американський соціолог обмежився класифікацією сільських поселень на сільські фермерські поселення, села і розсіяні на великих просторах фермерські ареали. Згрібання в одну купу величезного різноманіття міст і сільських поселень, констатував Л. Вірт, швидше за все приховує, ніж розкриває відмінні риси тих і інших, а саме прийняття ідеально-типових полярних понять не доводить, що місто і сільська місцевість фундаментально і необхідно різні¹. У статті, яка розкриває відмінності між «сільським» і «міським», опублікованій після відходу з життя Л. Вірта², використаний термін «руралізм», який не ототожнювався з немеханізованою працею, як і не був тотожним індустріалізму урбанізм. На думку Л. Вірта, з наближенням постіндустріальної епохи відбувається стандартизація способів життя, на тлі чого сільське життя починає виглядати в наших очах у багатьох відношеннях архаїчним, тому ми дивимося на нього, зазначає Л. Вірт, як на пережиток колишньої епохи. З цього випливає, що у викладі Л. Вірта руралізм — це сільський спосіб життя, який є патріархальним і таким, що не відповідає духу часу. У цьому сенсі дана точка зору не містить новизни, а визначення руралізму як способу життя, є свого роду помилкою, оскільки явища, описувані Л. Віртом як урбанізм і руралізм, є не що інше як стан міського і сільського буття.

У цьому плані більш переконливим був Д. Менделєєв, що змістив акценти у визначенні сутності руралізму (не використовуючи в

¹ *Вірт Л.* Избранные работы по социологии: сборник переводов. — М., 2005. — С. 17, 19.

² *Wirth L.* Rural-urban differences //Community life and social policy: Selected papers by Louis Wirth. — Chicago, 1956. — P. 173

науковому обігу самого терміна) з власне способу життя на його відображення в суспільній свідомості у вигляді певних уявлень про саме явище. Будучи еволюціоністом за своїми науковими поглядами, Д. Менделєєв не заперечував, що сільськогосподарські інтєреси вважалися в початкових періодах історії першорозрядними і роль всіх видів діяльності людей підпорядковувалася цим інтєресам. Тому в своєму незавершеному збірнику праць «Пізнання Росії. Заповітні думки» він піддав критиці енциклопедистів кінця XVIII ст. і діячів Великої Французької революції, які вважали лише сільське господарство плідною промисловістю, а всі інші види її — безплідними. Однак, вказує далі автор, не тільки такі ідеалісти, як слов'янофіли минулого часу, а й граф Л. Толстой в наші дні, а з ними і маса наших літераторів, до цього дня приписують сільському господарству в усіх відношеннях вище значення для всього життя людського сучасного і майбутнього і бажають явно або між рядків, щоб цією думкою визначалися всі заходи людські. Д. Менделєєв розуміє, що без плодів сільського господарства жити людям не можна, тому вони, усвідомивши продуктивне і переважне значення праці, — волею чи неволею — неодмінно повинні прагнути до інших видів промисловості, і чим далі, тим більше. Благо народне, вважав Д. Менделєєв, вимагає, щоб хлібороб вів своє господарство з вигодою, а не просто б відбував перед землею повинність, подібну панщиній³. Завдання підвищення освіти, самовдосконалення хлібороба перегукується з думками М. Бердяєва, який зауважив, що людина може бути рабом не тільки зовнішнього світу, але і самого себе, своєї нижчої природи⁴. Отже, Д. Менделєєв бачив в землеробстві не тільки спосіб добування людських благ, а й певний спосіб життя, мінливий в процесі суспільної еволюції, виділяючи ключову роль в цьому процесі селянина через його ставлення до землі і до відповідної праці. У світлі пошуку сутності руралізма нас тут більше цікавить не стільки сама тріада «спосіб життєдіяльності (добування благ) — її ресурс і фактор (земля) — суб'єкт (селянин)», скільки її відображення в розумовій діяльності дослідника, що відслідковує саму історичну еволюцію процесу у взаємозв'язку його складових.

Безумовно, системоутворюючу роль в уявленні сутності руралізма як певної системи переконань про сільський спосіб життя відіграє оцінка ставлення селян і всього суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку до землі, а через це ставлення — визначення суспільних цінностей. Система суспільних цінностей, заснована на зазначених критеріях, історично була вихідною, але постійно змінювалася під впливом науково-технічного прогресу.

³ Менделєєв Д.И. Познание России. Заветные мысли: сборник. — Режим доступу: <http://www.vixri.ru>.

⁴ Бердяев Н.А. Царство духа и царство Кесаря. — М., 1995. — С. 324–325.

Відповідно зазнавало змін і ставлення селян до землі і суспільства до селянства як до своєї праоснови, іноді воно досягало крайніх значень у представників не тільки різних, але і одного покоління.

Еволюція руралізму як системи поглядів на сільськогосподарську працю, село та селянство

Найбільш повне уявлення про еволюції руралізму як певної системи поглядів досягається завдяки аналізу ставлення селянства до одного з головних природних багатств — землі в контексті поглядів найбільш передової частини суспільства — його мислителів, до яких поряд з науковою елітою відносяться і відомі письменники. В цьому сенсі особливий інтерес представляють також думки видатних письменників, які в художньо-образній формі описували особливості свідомості селянства, що належало до різних країн і різних епох. Їх аргументація щодо сприйняття селянства через ставлення останнього до свого призначення, громадського обов'язку і власної долі має велике пізнавальне значення. При цьому важливим є співставлення поглядів тих з них, хто ідеалізує селянський світ, і тих, хто критично відносяться до нього.

У західноєвропейському письменницькому середовищі тонким знавцем життя і психології селян, критично налаштованим по відношенню до них, зарекомендував себе Оноре де Бальзак. У своєму творі «Сцени сільського життя. Селяни» (1845) французький письменник сформулював своє дослідницьке кредо так: «треба відправитися в сільську глушину, щоб вивчити на місці безперервні підступи, які будують ті, кого ми досі називаємо слабкими, проти тих, хто вважає себе сильним, — селянина проти багатія...»⁵. Відстежуючи поведінкову лінію селян, Оноре де Бальзак використовує категорію моральності, в розумінні якої він був близький до Ф. Достоєвського, який показав, що моральність, побудована на хитких підставах особистого свавілля, неминуче призводить до принципу: «усе дозволено», тобто до прямого заперечення будь-якої моральності⁶. Французький письменник пов'язує аморальність з користю, що заволоділа всіма помислами селян після 1789 року; їм не важливо, чи законний той чи інший вчинок, чи не є аморальним, а тільки важливо вигідний він для них чи ні. Цілком чесний і моральний селянин — рідкість. В силу свого громадського призначення селяни живуть чисто матеріальним життям, досить близьким до дикунського стану, чому сприяє постійне спілкування з природою. Праця, що виснажує тіло, забирає у думки її очищаючу

⁵ Бальзак О. де. Сцены сельской жизни. Крестьяне. — Режим доступу: <http://booksmarket.org/book>.

⁶ Достоевский Ф.М. Дневник писателя. — М., 2010. — С. 11.

дію, тим більше у людей неосвічених. Для селянина його злидні все виправдовують — робить висновок Оноре де Бальзак⁷.

Істотна особливість французьких селян — це їх юридично невизначений статус третього стану, до якого, крім них також входили купці, ремісники і буржуа, що ускладнювало як виділення селянства з цієї сукупності станів, так і усвідомлення ним власних класових інтересів, розвиток самосвідомості. Селяни змушені, перебуваючи у зв'язці з буржуазією і будучи веденими нею, захищати, часом, чужі їм інтереси. Селяни, на думку сучасних дослідників французької історії, були готові підтримати тих, хто емоційно зв'яже проблему землі, традиції зі свободою: тому вони підтримували і Робесп'єра, і Наполеона. Але їх самостійний виступ, нехай іноді спровокований, як у Вандей, завжди є бунт, бунт «жорстокий і нещадний»⁸.

«Ідіотизм сільського життя», використовуючи термінологію К. Маркса, повною мірою зображений в романі Е. Золя «Земля» (1887), який був неоднозначно сприйнятий сучасниками, але приніс його автору славу, хоча і скандальну. Йдеться перш за все про публікацію в рік виходу роману «Маніфесту п'яти» (стаття молодих французьких письменників, які до того розділяли творчі шукання письменника), в якому цей твір було названо «ублюдочним», а самого автора — людиною, що «скотилася на саме дно вигрібної ями» (селянське життя). Дана оцінка була підтримана і А. Франсом.

Селяни «Землі» — це не ті традиційні ідилічні орачі, якими зображувала їх Ж. Санд, вони викликають в пам'яті селян О. Бальзака й трохи схожі на селян Г. де Мопассана. Це діти землі. З землею-годувальницею пов'язують вони свої надії на скупе щастя, через неї руйнуються родинні зв'язки, виникає ворожнеча і ненависть. Захоплення автора показом біологічної стихії, фізіологічних крайнощів і описом натуралістичних подробиць, не завадило А. Луначарському назвати роман Е. Золя великою книгою, яка змушує думати про нетерпимість становища селян⁹.

Картини селянського життя, описані у французькій художній літературі, значною мірою відображали його стан в ХІХ ст., коли селянство залишалось таким же неосвіченим і відсталим, як і за часів середньовіччя, але вже не бажало жити культурою замків і монастирів, тобто тією культурою, яка виходила від пануючого класу. Селянству ще треба було сформувати своє ставлення до

⁷ Бальзак О. де. Вказ. твір.

⁸ Гришин В.В. Философия крестьянства Ж.-Ж. Руссо и Л.Н. Толстого: гуманистический аспект. — Режим доступу: <http://www.gramota.net/materia>.

⁹ Роман Э. Золя «Земля». Краткое содержание. — Режим доступу: <http://www.kritika24.ru/page.php>.

нового часу, але розраховувати на високу культуру, судячи з селянського побуту, поки що не доводилося.

Слід також враховувати специфіку Франції як бюргерської і буржуазної країни, батьківщини буржуазної ідеологічної революції, колиски Просвітництва, де ера капіталізму почала зароджуватися ще в XVI ст. В силу перерахованих обставин таку країну складно віднести до категорії типових аграрних країн. Інша справа — країни Східної Європи. Ситуація з селянством цих країн яскраво описана польським письменником В. Реймонтом — лауреатом Нобелівської премії 1924 року з літератури, номінованим за роман «Мужики» (1904–1909)¹⁰. Хоча в романі йдеться про події більш пізнього часу у порівнянні з описаними О. Бальзаком, але за своєю сутністю вони характеризують типовий психологічний портрет селянства індустріальної епохи, яке хоча і постає соціально розшарованим на багатих і бідних, але в цілому не бажає підкорятися владі поміщика, використовуючи лукавство, саботаж, різні способи хитрувань. Такою була історична реальність польського села, в якій відбулися суперечливі процеси суспільного життя європейських країн, що переживали перехід від однієї епохи до іншої, в якому все менше місця залишалось історично мало затребуваному бунтівному селянству.

Велику увагу селянсько-земельній темі приділяли видатні діячі російської літератури. Досліджуючи художні та ціннісні джерела російської сільської прози, З. Матиушова¹¹ виділила дві лінії у відображенні села, які беруть свій початок з XVIII ст.: радіщевську (радикально-просвітницька) і карамзінську (сентиментальна з елементами ідеалізації села). Бінарний погляд на село стає для цієї теми доленосним і домінуючим, пронизуючи всю історію сільської літератури аж до XX ст. включно. Така подвійність позиції була властива не тільки тим чи іншим літературним течіям, а й їхнім творцям.

В цьому відношенні характерним є приклад творчості Л. Толстого, який на початку свого літературного шляху стояв на позиціях сентименталізму, а пізніше став дотримуватися критично-реалістичної точки зору на село і селянство. Ще будучи студентом, Л. Толстой вирішив присвятити себе життю в селі: з 1847 по 1851 рр. він прожив у Ясній Полянці. Описуючи цей період у своєму творі «Ранок поміщика» (1857), письменник, будучи переконаним в тому, що краще життя — селянське життя, зазначає, що головне зло полягає в самому тяжкому, жалюгідному становищі мужиків

¹⁰ Реймонт В. Мужики. — Режим доступу: <http://www.rulit.me/books/muzhiki-read>.

¹¹ Матиушова З. Художественные и ценностные источники русской деревенской прозы. — Режим доступу: <http://www.cool.com/search/article>.

(селян), яке можна виправити тільки працею і терпінням. Виходячи з цього Л. Толстой свій священний і прямий обов'язок бачив в турботі про щастя своїх семисот селян (кріпосних). Після скасування кріпосного права в царській Росії гуманістичні погляди Л. Толстого, пов'язані з ідеалізацією селянського світу, громади поступово поступилися місцем більш реалістичній картині селянської повсякденності, тяжкій, виснажливій праці селян. Так, в творах «Влада темряви» (1886), «Плоди просвітництва» (1890) зображені загибель старих підвалин патріархально-селянського життя, важке соціально-економічне та політичне становище селян пореформеного періоду. Згідно поглядам Л. Толстого, щастя селянське — не стільки в кількості землі, скільки в правильності життєвої філософії. Позиція письменника по відношенню до селянства виглядає «осудливо-розуміючою» і співчутливою.

Вагомий внесок у розгляд даної проблеми вніс великий український письменник І. Франко. Як зазначає один з дослідників поглядів І. Франка на психологію селянства В. Гриценко¹², письменник у своїй прозі приділив значну увагу селянству («Ліси і пасовиська», «Лесина челядь», «Великий шум»), перекинув своєрідний місток від соціально-побутової прози І. Нечуя-Левицького та П. Мирного до соціально-психологічної прози В. Стефаніка, М. Коцюбинського та О. Кобилянської, відобразив проблему «земля і людина» крізь призму французької літератури (О. Бальзак, Е. Золя), основною героїнею якої була земля. У своєму публіцистичному дослідженні «Влада землі в сучасному романі» (1891) І. Франко вказує на те, що селянин все своє життя бореться з землею, перебуваючи в рабській залежності від неї. Земля, зазначає письменник, не тільки годує селянина, а й має для нього політичне і соціальне значення, є основою його громадянства, оскільки саме земля вводить його в зв'язок з державним організмом. Більша або менша кількість землі, якою володіє селянин, визначає його більше або менше суспільне значення. «Селянин без землі, — робить висновок І. Франко, — не має ніякої вартості. Позбавлення частини землі, яка до цього була в його володінні, — для хлібороба однаково болісно, як втрата частини свого тіла». Аналізуючи роман Е. Золя «Земля», І. Франко зазначає, що сила землі огортає селянина своєрідною атмосферою і не відпускає його від колиски до могили, впливає на його характер і світогляд. Ця сила сліпа, стихійна, а тому калічить душу селянина, який має єдину, могутню пристрасть — Любов до землі. Хлібороб під владою землі — зло, проте і хлібороб без влади землі не існує. Тому виникає вибір: селянин повинен бути або рабом землі, або рабом рабовласника. Однак, на наш погляд,

¹² *Гриценко В.* Погляд Івана Франка на психологію селянина в європейській літературі. — Режим доступу: <http://www.i-franko.name/uk>.

сучасні реалії буттєвості українського селянства вносять істотні корективи в філософські уявлення І. Франка про владу землі над селянином. Вітчизняний селянин, ставши власником землі, не позбувся рабської залежності від неї, однак ще в більшій залежності він перебуває від держави і фінансово-промислового капіталу.

Поряд з ідеями мислителів з літературного середовища про долю і призначення селянства, історичного місця сільського укладу життя, нерозривно пов'язаного з працею на землі, професійний інтерес для дослідження руралізму мають погляди «аграрників». Цим багатозначним поняттям О. Нікулін визначає тип мислення і дії, спрямовані на досягнення особливостей сільського життя в його різноманітних проявах, який властивий не тільки економістам, політикам, соціологам, культурологам, а також чиновникам і хліборобам, включаючи і землевласників¹³.

Розуміння селянської «картини світу», селянства як «класу для себе», практично відсутнього в повсякденному житті, як пасивного елемента, за визначенням Т. Духіної¹⁴, здійснюваних перетворень, що виступає в них головним чином в якості їх об'єкта, а не суб'єкта, було б неповним без урахування уявлень таких освічених поміщиків як А. Фет (1820–1892) і О. Васильчиков (1818–1881), яких можна віднести до аграріїв-землевласників.

Значний інтерес для дослідників руральної проблематики представляють мемуари А. Фета під назвою «Життя Степанівки» (1875 р.). У них відомий поет, який був господарюючим землевласником в Орловській губернії, так описує «дуалізм народного господарства»: практика як би на зло теорії вказує на два роду промисловості, що поруч уживаються: комерційний і селянський. У першому праця цінується непомірно високо, в другому — ні в що¹⁵. На прикладі особистого досвіду А. Фет приходить до розуміння відмінностей економічного устрою його власного, «комерційного» господарства і господарства селянського. Селянське господарство він бачив не орієнтованим на ринок, яке мало інші мотиви діяльності, ніж комерційне. Він вважав, що регулятором селянського господарства є споживчі потреби селянина. «Почуття достатку і невдоволення, достатності чи бідності залежить від вимогливості окремої особи — від горизонту його справжніх і уявних потреб. Кажіть, що хочете про привабливу працю, працювати подібно

¹³ Нікулін А.М. Аграрники, власть и село: от прошлого к настоящему. — М., 2014. — С. 5.

¹⁴ Духіна Т.Н. Социокультурная адаптация тружеников села в современной России: Автореферат. — Майкоп, 2010. — Режим доступу: <http://geum.ru/agref>.

¹⁵ Фет А.А. Жизнь села Степановки, или Лирическое хозяйство. — М., 2001. — С. 277.

російському селянинові не легко, і не дивно, що він вважає за краще обмежити свої потреби, хоча випадки до заробітків самі шукають його на кожному кроці»¹⁶. У цих висловлюваннях міститься основна ідея майбутнього чаянівського «працеспоживчого балансу», що становить наукове кредо так званої організаційно-виробничої школи.

Князь О. Васильчиков увійшов в історію як російський аристократ, послідовний прихильник розвитку місцевого самоврядування сільської Росії, її захисник і своєрідний секундант в соціально-політичних конфліктах між центральною бюрократією і сільським самоврядуванням. Основну роль у науковій спадщині О. Васильчикова займає порівняльний аналіз стану землеволодіння, землеробства і аграрної колонізації західноєвропейських країн і Росії. На його думку, помилковість рішення «аграрного питання» в західних країнах полягала в обезземеленні селянства, наслідком чого стало перетворення його основної маси в пролетаріат. Спосіб уникнення такого помилкового рішення даного питання для Росії О. Васильчиков бачив в збереженні земельної громади, що дозволяло уникнути «антагонізму станів», просування і реалізації соціалістичних і комуністичних ідей¹⁷. Своє завдання князь бачив у вирішенні практичних проблем, що перешкоджають реалізації громадсько-селянської альтернативи Росії за допомогою зростання добробуту селян і підвищення ролі в цьому процесі громадського устрою селянського побуту.

Займаючи посаду повітового, а потім і губернського предводителя новгородського дворянства, О. Васильчиков одночасно був автором капітальних праць: «Про місцеве самоврядування. Порівняльний огляд російських та іноземних земських і громадських установ» (1872), «Землеволодіння і землеробство в Росії та інших європейських державах» (1876), «Сільський побут і сільське господарство в Росії» (1881). Центральною проблемою досліджень О. Васильчикова було вивчення причин і наслідків багатства і бідності населення, висловлюючись сучасною мовою, проблем соціально-економічної диференціації. Не ідеалізуючи громаду, О. Васильчиков відзначав в ній безліч недоліків: придушення окремої сім'ї і особистості волею сільської громади, відсталий рівень агрокультури, опір раціональним нововведенням, підпорядкованість громади адміністративному контролю. Однак він бачив в громаді головну гідність: соціальну підтримку всіх членів суспільства, в тому числі і найбільш слабких. Звідси — величезна увага О. Васильчикова до

¹⁶ Фет А.А. Вказ. твір. — С. 285, 288.

¹⁷ Кузнецов И.А. Теория крестьянского хозяйства в российской аграрно-экономической мысли: генезис и интерпретации // Крестьяноведение: теория, история, современность. — М., 2013. — Вып. 8. — С. 24.

самоврядування, яка розуміється їм як участь народу в місцевому управлінні своєю батьківщиною, що включає в себе три взаємопов'язаних дії: збір податків і формування з них місцевого бюджету; витрачання місцевих коштів; робота місцевої адміністрації і суду.

Думки О. Васильчикова щодо російського земського самоврядування мають першорядне значення для організації сучасного устрою українського села і вдосконалення поземельних відносин як ключа до вирішення існуючих соціально-економічних проблем сільського розвитку в Україні. Для формування ж руралізму, як ідейної основи руральних підвалин життя, вкрай важливо врахувати принципи місцевого самоврядування, сформульовані О. Васильчиковим, вихідним постулатом яких є наступний: за будь-яке благо, за будь-яку користь має платити тільки той, хто має можливість взяти участь у відповідних вигодах від цього сплаченого ним заходу. Через півтора століття принципи місцевого самоврядування, обґрунтовані О. Васильчиковим, трансформувалися в повсякденні принципи суспільного життя¹⁸: суверенітет муніципальної влади; збір основних податків і формування на їх основі місцевих бюджетів; ефективний муніципальний контроль основних галузей соціальної сфери; зближення рівня благоустрою життя міст і сільських поселень.

Всупереч прозорливості поглядів О. Васильчикова його опоненти з консервативного табору використовували його антикапіталістичну позицію для звинувачення князя в прихильності до соціалізму. Можна погодитися з точкою зору І. Кузнецова, який вважає, що «соціалізм» О. Васильчикова не запозичувався з політекономічних навчань, але виникав як послідовний розвиток ідеології освічених аграріїв-кріпосників¹⁹. Цей «соціалізм» відрізнявся від поглядів його сучасників — народників. Він передбачав не суспільне виробництво, не об'єднання селянських господарств в тому чи іншому вигляді, а систему централізованого контролю і регулювання індивідуальних господарств.

Коріння руралізму як ідейної течії мають не тільки просвітницькі та ідеологічні ознаки, а й наукову основу, яка була закладена представниками різних течій аграрно-економічної науки Росії і її правонаступниці — СРСР другої половини XIX — першої половини XX ст. Їх розмежування, здійснене переважно за партійно-ідеологічними ознаками, є умовним, оскільки погляди представників цих течій еволюціонували у міру зміни суспільно-політичного ладу і певним чином втрачали соціальну значимість із затвердженням нових соціально-економічних відносин, як для тих чи інших наукових течій, так і для їх окремих представників.

¹⁸ Там само. — С. 29.

¹⁹ Кузнецов И.А. Вказ. твір. — С. 28.

Однією з таких течій є народницька аграрна течія, в розвитку якої дослідники виділяють два періоди²⁰: до початку ХХ ст. з доміантою ідеї громади та після початку ХХ ст. з провідною ідеєю асоціації/корпорації.

Економісти народницького спрямування обґрунтовували ідею некапіталістичного характеру селянського господарства відсутністю в ньому експлуатації найманої праці. Отже, у трудовому господарстві існував некапіталістичний мотив господарської діяльності, а саме задоволення споживчих потреб. Інтерес до селянської кооперації з'явився у аграрників-народників на початку ХХ ст. після ознайомлення з правою течією західноєвропейського марксизму — ревізіонізмом (Ф. Гьортц, Д. Гатті, Е. Вандервельде, Е. Давид). Однак запозичення ідей ревізіоністів щодо кооперативного шляху розвитку селянського господарства до соціалізму не послабило уваги народників до самої природи селянського господарства, яке ще більше посилювалося з виходом роботи С. Булгакова «Капіталізм і землеробство». У ній це господарство визначалося як сімейно-трудове, метою якого є не зростання цінності капіталу, а задоволення власних потреб. Оскільки дохід селянина — це сукупність предметів, що задовольняють його основні потреби, відповідно ціна селянських продуктів визначається рівнем культурних потреб селянина, його стандартом життя.

Яскравим представником неонародників есерівського толку був теоретик пізнього народництва і аграрного соціалізму, ідеолог і лідер партії соціалістів-революціонерів В. Чернов (1773–1852). Його перші теоретичні статті з аграрного питання, що склали основу аграрної програми есерів («Характер сучасного селянського руху», «Соціалізація землі та кооперація в сільському господарстві» та ін.) були датовані кінцем ХІХ — початком ХХ ст. В історичній літературі утвердилася думка, що в обстановці ідейного бродіння і організаційної кризи, що почалася в есерівській партії в наступні роки, В. Чернов аж до Першої світової війни не цікавився аграрною проблематикою. Разом з тим, згідно даних О. Коновалової²¹, саме в 1911–1912 роки В. Черновим були опубліковані статті «Соціалізація землі як тактична проблема», «Купівля-продаж надільної землі та розшарування селянства на класи», серія статей під загальною назвою «Руйнування громади та наша програма», які проливають світло на суспільну значимість теоретичних програмних установок есерівської партії з аграрного питання.

Аналізуючи сутність поземельної громади та процесу, які у ній відбувалися, В. Чернов зазначив в ній наявність як колекти-

²⁰ Кузнецов І.А. Вказ. твір. — С. 29.

²¹ Коновалова О.В. Чернов и аграрная программа партии социалистов-революционеров // Отечественная история. — 2002. — № 2. — С. 49.

вістського, так і індивідуалістичного початків. Тим самим ним була визнана дуалістична природа громади, яка не виключала реальної можливості її капіталістичної трансформації. Саме в цьому полягає відмінність поглядів В. Чернова від громадівської теорії класичного народництва, в якій громада односторонньо розглядалася як соціалістична альтернатива капіталізму. Таким чином, В. Чернов не заперечував, що аграрна реформа могла бути здійснена двома шляхами: наділенням селян землею на засадах приватної власності; організацією зрівняльного селянського землекористування на основі збільшення суспільної поземельної власності. Він підтримував другий шлях не тільки як соціаліст, але і в силу його більшої економічної ефективності. Разом з тим сучасникам В. Чернова з ідейно-політичних міркувань було вигідне одностороннє трактування поглядів есерівського лідера. Так, Г. Плеханов засудив есерівську аграрну програму в полеміці з В. Леніним в 1907 році на об'єднавчому з'їзді РСДРП(б), визначивши соціалізацію землі і селянську працю як нове видання кріпосного права в Росії, повернення до панщини, де в ролі поміщика виступатиме комуністична держава. У свою чергу критика В. Леніним есерівської програми з селянського питання не зупинила більшовиків в їх прагненні відтворити ідею соціалізації землі в «Декреті про землю».

Помітною фігурою в середовищі неонародників есерівського толку був С. Маслов (1874–1938) — видатний теоретик і практик кооперативного руху, організатор та ідейний натхненник трудової селянської партії в зарубіжжі. Особливий інтерес для сучасників представляють дві книги С. Маслова. Перша з них — «Росія після чотирьох років революції» містила характеристику епохи періоду військового комунізму, поєднувала в собі аналіз класових структур і статистичних закономірностей, національних проблем і народного фольклору²². Основний висновок книги: в революції селянство виявилось однією з найбільш впливових сил, тому воно як найбільш масовий клас Росії потребує власної партії, яка б відстоювала його інтереси. У другій книзі — «Колгоспна Росія» С. Маслов розкрив основне протиріччя колгоспного життя, що полягало в симбіотичному співіснуванні інтересів держави і колгоспного селянства як головної сили сільської спільноти. Визнаючи сімейну селянську працю як основу існування сільського життя, автор підкреслював, що в майбутньому колгоспи не повинні знищуватися, їх слід трансформувати в кооперативні підприємства, які обслуговуватимуть селянські господарства²³. Однак дане застереження

²² Никулин А.М., Троцук И.В., Куракин А.А. Аграрный либерализм в России: история и современность. — М., 2014. — С. 31.

²³ Маслов С.С. Колхозная Россия. История и жизнь колхозов. — М., 2007. — С. 123.

С. Маслова не було враховано в процесі реформування вітчизняних колгоспів в період суспільної трансформації кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Ще одним яскравим прихильником неонародницьких і есерівських поглядів на проблеми аграрного розвитку Росії був П. Сорокін. Як і С. Маслов, П. Сорокін за своїми поглядами, які зазнали тривалої еволюції в зарубіжжі, відноситься до блискучої плеяди теоретиків, яких неможливо однозначно ідентифікувати через широту їх наукових інтересів і міждисциплінарність поглядів. У цьому плані характерні публікації в есерівських газетах «Справа народу» і «Воля народу» його статей «Теорія факторів в соціології народництва» і «Про причини війни, про імперіалізм», в яких викладалася сутність розбіжностей між есерами і соціал-демократами. У центрі цих розбіжностей, на думку П. Сорокіна, перебували відмінності між плюралістичним і моністичним розумінням суспільства і його історії. Якщо народники визнавали вплив множинності соціальних чинників на життя суспільства, то соціал-демократи концентрувалися переважно на затвердженні політико-економічного чинника, як головного і провідного в історії і сучасності²⁴.

Перебуваючи в центрі революційних подій Росії 1917 року, П. Сорокін в статті «Можливі конфлікти і необхідні висновки», визначаючи ризики революції, вказував на ймовірність протистояння міста і села, робітників і селян з питання продовольства, насамперед хліба: «конфлікт настане, якщо селянин забуде про місто, затримуючи свій хліб, або робітник забуде про село з метою подальших завоювань соціально-економічних придбань; якщо ми не хочемо цього конфлікту, то повинні всіляко намагатися, щоб і селянин дав хліб армії і місту, і місто дало необхідні продукти селу»²⁵. Як засвідчила історія, це передчуття виявилось пророчим, воно проявилось в подіях періоду громадянської війни, військового комунізму, нової економічної політики, політики сталінської суцільної колективізації.

Вже в еміграції, П. Сорокін видав брошуру «Ідеологія аграризму», в якій місто і село позиціонувалися як два світи, то ворожих, то солідарних, але завжди різко відмінних один від одного. У зв'язку з цим він закликав хліборобів усвідомити свої інтереси і захищати їх, створивши власні селянські партії. В американський період життя П. Сорокін в очах наукової громадськості зарекомендував себе як послідовний сільський соціолог, видавши в співавторстві з К. Циммерманом книгу «Принципи сільсько-міської соціології» (1929), а також разом з третім співавтором Ч. Дж. Гальпінім —

²⁴ Никулин А.М. Вказ. твір. — С. 200.

²⁵ Петриков А. Обеспечить устойчивое развитие сельских территорий // АПК: экономика, управление. — 2005. — № 6. — С. 16.

третомний довідник «Систематична книга-джерелознавство з сільської соціології» (1930–1932). Соціологічне дослідження П. Сорокіним сільсько-міської проблематики збіглося в США за часом зі становленням сільської соціології як самостійної наукової дисципліни, в той час як в Європі сільські дослідження залишалися складовою частиною загальної соціології. На цьому тлі проривним виглядав висновок авторського колективу третомника про те, що урбанізм і його антипод — руралізм (сільськість) в майбутньому трансформуються в певний симбіоз першого і другого у вигляді рурбанізму. Розробки П. Сорокіна в сфері сільської соціології сприяли формуванню нової концепції сільсько-міського континууму як сільсько-міського просторового синтезу, конвергенції міста і села. Дана концепція набуває величезного практичного значення для України, яка проголосила курс на децентралізацію влади в її самоврядній версії за рахунок добровільного об'єднання територіальних громад, центром яких виступають міста.

Наступна течія аграрно-економічної науки представлена організаційно-виробничим напрямом, датою формування якого О. Никонов²⁶ вважав 1911 рік, коли на Московському обласному агрономічному з'їзді зустрілися вчені-аграрники, що склали в майбутньому його ядро. До цього часу більшість з них являли собою зрілих дослідників, що, однак, не виключало еволюцію їхніх поглядів, в тому числі і альтернативний шлях розвитку, запропонований згодом учнем лідера даної течії О. Чаянова — Г. Студенським. У 1920-ті роки цей напрям оформився в школу на чолі з її лідером — О. Чаяновим, який отримав за кордоном ім'я селянського Маркса. О. Чаянов розглядав сім'ю як ядро селянського господарства, залежного від кількості її членів, їх віку і способу існування, а метою економічного існування сім'ї він визначив найбільш повне задоволення сімейних потреб на основі максимального використання трудового сімейного потенціалу. В організаційному відношенні селянська сім'я існує в системі народного господарства через зв'язок з ринком, який є визначником товарності виробництва господарства²⁷. Спосіб створення процвітаючої економіки О. Чаянов бачив у вертикальній кооперації, що має дві сторони — організаційно-господарську (кооператив як підприємство) і соціальну (кооперація як громадський рух). Особливою формою кооперації він вважав «інтегральну хліборобську артіль» або колгосп, вважаючи, що в артілі принципи кооперативного співробітництва сконцентровані понад раціонального оптимізму, що визначається ринковою кон'юктурою. Для успішної роботи даної форми, вказував О. Чаянов,

²⁶ Никонов А.А. Взгляды на аграрный вопрос в двадцатые годы. — Режим доступу: <http://jour.isras.ru/index.php>.

²⁷ Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. — М., 1989. — С. 284.

необхідні або високі релігійні, ідеологічні підвалини (стимул, мотив) членів артілі, чи авторитарне, мудре керівництво²⁸. Як показала радянська практика, успіх діяльності колгоспів забезпечувався при наявності обох зазначених умов.

Серед вчених організаційно-виробничої школи, який зарекомендував себе критиком ідеї працеспоживчого балансу О. Чаянова та методології сільського районування О. Челінцева, був Г. Студенський. Його заслуга перед наукою про селянське господарство полягає насамперед у новому підході до обґрунтування організаційно-виробничої концепції господарства та ідеї «працеспоживчого балансу». З його точки зору, в основі організації селянського господарства дійсно лежить суб'єктивний баланс, тільки не баланс між рівнем потреб і витратами праці (самоексплуатація). «Не прожитковим мінімумом визначається міра самоексплуатації, а навпаки, рівень споживання визначається доходом, який, в свою чергу, визначається порівнянням його оцінки з тягарем самоексплуатації»²⁹. Таким чином, прагнення селянина до максимізації доходу обмежується запасом його робочих сил, тому його трудові зусилля регулюються бажанням надмірного витрачання власної праці, яке в певний момент стає суб'єктивно не вигідним.

По суті організаційно-виробничою школою були закладені концептуальні основи некапіталістичної системи селянського господарства, його «кооперативної колективізації», що послужило приводом для її визначення як «неонародницького» напрямку. Дане визначення вірно в тому сенсі, що чаянівська школа прагнула теоретично обґрунтувати шлях розвитку, пов'язаний з історичною трансформацією селянського (сімейного) господарства в свого роду кооперативний уклад під патронатом соціалістичної держави.

Умовність класифікації аграрних наукових течій стає найбільш очевидною при спробі ідентифікації тих чи інших їх представників як носіїв консервативних переконань. Трудність перша подібної класифікації полягає в тому, що більша частина вчених здійснювала свою творчу діяльність як в дореволюційний, так і в радянський період, звідси відкритим залишається питання про точку відліку (капіталістичні або соціалістичні перетворення). Друга складність пов'язана з тим, що в даному разі усі ці вчені за визначенням були консерваторами, з огляду на їх соціальне походження або участь в суспільному житті епохи царизму. Проте той же П. Сорокін, за своїм походженням не був представником заможного прошарку. Але вже на початку своєї політичної кар'єри

²⁸ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — 2-е изд. — М., 1927. — С. 17, 382.

²⁹ Студенский Г.А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды НИИСХЭП. — 1923. — Вып. 8. — С. 23.

займав пост помічника прем'єр-міністра Тимчасового уряду О. Керенського. Тому усвідомлюючи, що будь-яке місце порожнім не буває, ми умовно віднесли до аграрників-консерваторів Л. Литовшенка і Б. Бруцкуса, яких деякі джерела відносять до представників аграрного лібералізму консервативно-політичного (фактично століпінсько-кадетського спрямування) на відміну від інших представників аграрного лібералізму соціально-ринкового спрямування (М. Кондратьєв, С. Маслов, П. Сорокін) або альтернативно-соціалістичного спрямування (О. Чаянов, Г. Студенський)³⁰. Виходячи з цього до «чистих» консерваторів ми віднесли О. Білімовича (1876–1963). Формальною причиною цього є його пряма ставка на селянство (клас, що за визначенням є таким, що минає з історико-політичної арени), але, який в розумінні О. Білімовича, є висхідним соціальним прошарком ХХ ст. та альтернативою робітничо-більшовицькому руху. Про це свідчить його книга «Марксизм», в якій він обґрунтовував призначення економістів, — в політичній боротьбі виковувати своїми теоріями ідеологічну зброю: фізіократи «озброїли» клас землевласників, А. Сміт і Д. Рікардо — капіталістів, К. Маркс — пролетаріат³¹. Раніше, в іншій своїй роботі О. Білімович зазначав важливість наявності у кожного висхідного до влади класу свого ідеологічного ладу: у аристократії це був феодалізм, буржуазії — капіталізм, робітничого класу — соціалізм. Для того, щоб протистояти ідеології пролетарської диктатури, у селянства повинна бути вироблена власна ідеологія, що базується на його праві власності на землю, втіленому і розвиненому в власних політичних і культурних організаціях³². Нарешті, не слід забувати про те, що О. Білімович певний період часу фактично займав пост міністра сільського господарства Білого Півдня (уряд генерала А. Денікіна).

О. Білімович у всій своїй науковій творчості акцентував увагу на ключовій ролі у суспільному житті аграрної економіки і села. У двотомнику «Ера п'ятирічних планів в господарстві СРСР» (1959) він зазначав, що багато в чому саме за рахунок села досягалися зростання і модернізація радянської країни в цілому. В останній книзі О. Білімовича «Економічний лад звільненої Росії» міститься порада не нав'язування нових месіанських жертв народу, якому необхідне нормальне життя без надривів і непотрібних жертв. Тут же висловлено застереження небезпеки форсованого розпуску колгоспів «зверху» для життя всього радянського суспільства і загрози дезорганізації сільської сфери³³.

³⁰ Никулин А.М., Троцук И.В., Куракин А.А. Вказ. твір. — С. 23.

³¹ Билюмович А.Д. Марксизм. — Сан-Франциско, 1954. — С. 35.

³² Билюмович А.Д. Собственность и крестьянское движение // Русская мысль. — 1921. — № 5. — С. 12.

³³ Билюмович А.Д. Экономический строй освобожденной России. — М., 2006. — С. 107.

При умовному позиціонуванні Л. Литошенка (1886–1941/43) як аграрія-консерватора слід враховувати ідеологічний контекст його визначення чаяновської школи, опонентом якої він був, як неонародницької: її представники при розробці програми аграрно-економічного розвитку Росії виходили з врахування інтересів всіх соціальних груп села, серед яких інтегратором цих інтересів виступало середнє селянство. Харків'яни («південці»), серед яких Л. Литошенко був інтелектуальним лідером, перевагу в аграрному розвитку віддавали багатим і впливовим верствам села, що дало підстави сучасним економістам визначити зміст концепції Л. Литошенка як «розвиток продуктивних сил аграрної Росії за ліберальними економічними рецептами на основі інтересів землеробських еліт»³⁴.

Б. Бруцкуса (1874–1938) слід було б визнати типовим консерватором з тієї причини, що він аж до столипінської реформи слідував в руслі народницької традиції, одночасно залишаючись одним з гострих критиків економічної системи соціалізму, якби не вплив на його погляди П. Струве, генеруючого їх еволюцію від підтримки селянського господарства до критики громадівсько-зрівняльних програм вирішення аграрного питання в Росії. В силу такої еклектичності поглядів роботи Б. Бруцкуса з аграрної проблематики не зробили істотного впливу на сучасників, хоча його аналіз економічної політики більшовиків в період «воєнного комунізму», НЕПу, перших п'ятирічок в перебудовні роки був сприйнятий як пророчій. І тим не менше книга Б. Бруцкуса «Економія сільського господарства» (1924) продемонструвала його прихильність селянському трудовому господарству і ідеалізацію селянства в умовах ринку, як передумову економічного процвітання країни.

Ідейно-політичні погляди і наукові концепції аграрних лібералів формувалися в умовах незрілості капіталістичних відносин напередодні революційних подій лютого і жовтня 1917 року, що не могло не відбитися на їх соціальній долі, подвійності суспільного становища. Типовим у цьому відношенні є приклад великого вченого ринкового спрямування, який займав ключові пости в радянських державних установах, М. Кондратьєва (1892–1938), коло наукових інтересів якого виходило далеко за межі аграрного питання. У сучасній економічній літературі М. Кондратьєву визначено місце на правому фланзі непівського ідейного спектру, як опоненту марксистів і чаяновців, в урядових колах він мав славу ліберала. Разом з тим у брошурі «Аграрне питання. Про землю і земельні порядки» (1917) він постає як есер-народник, судячи з її змісту. До недоліків земельного ладу Росії автор відніс: малоземелля, технічну відсталість селянського господарства, нерациональне землекорис-

³⁴ Никулин А.М. Вказ. твір. — С. 149.

тування, нерівномірне розташування селянського населення по території країни, експлуатацію селян капіталом і землевласниками, привласнення ренти землевласниками³⁵.

Ідейна еволюція М. Кондратьєва в напрямку лібералізму проявилася в його монографії «Ринок хліба та його регулювання під час війни і революції» (1922), що містила негативну оцінку ролі державного втручання в ринкові процеси. У книзі «Про великоселянські господарства» М. Кондратьєв, виступаючи за соціалізацію землі і зрівняльно-трудове землекористування, водночас не визнає часті переділи, пропонує замінити їх фінансово-податковими заходами вирівнювання³⁶. При розробці перспективного п'ятирічного плану розвитку сільського господарства, що почалася в Наркоматі землеробства восени 1923 року під керівництвом М. Кондратьєва, були закладені наступні тези концептуального характеру: країні потрібна індустріалізація, що припускає наявність капіталу, накопичення якого відбувається в селянських господарствах; реалізувати високі темпи накопичення капіталу можливо за допомогою розвитку експорту продукції сільського господарства, що в свою чергу забезпечить імпортування індустріальних засобів виробництва; для збільшення поставок з-за кордону цієї продукції необхідне розширення ємності внутрішнього ринку сільськогосподарського виробництва, його активна інтеграція в світовий ринок. Дані пропозиції викликали не тільки конструктивну критику опонентів, а й ідеологічну обструкцію з боку аграрників-марксистів. На практиці ж була реалізована політика суцільної колективізації.

М. Тулайков (1875–1938) мав репутацію економіста-експерта в галузі міжнародного аграрного розвитку, тому на його долю випало не тільки дослідження, а й поширення, адаптація аграрного досвіду західних країн (Німеччини та США) до умов радянської економіки. Після зарубіжних поїздок М. Тулайковим був опублікований ряд брошур, в яких пропагувалися американський шлях розвитку землеробства на базі державної підтримки фермерських господарств, система навчання фермерів. Однак все обмежалося інтересом Й. Сталіна до даного досвіду, який процитував на липневому пленумі ЦК ВКП(б) 1928 року уривки з однієї з брошур М. Тулайкова, де йшлося про унікальні особливості американської зернової фабрики, з метою критики противників форсованого розвитку великих радянських господарств на шкоду сімейним селянським господарствам, що, тим не менш, не позбавило від репресій автора брошури. Якщо М. Тулайков займався переважно популяризацією американ-

³⁵ Кондратьев Н.Д. Аграрный вопрос: о земле и земельных порядках // Особое мнение. — Кн. 1. — Режим доступа: <http://land-question.narod.ru/rus>.

³⁶ Кондратьев Н.Д. О крупнокрестьянских хозяйствах // Особое мнение. — Кн. 2. — Режим доступа: <http://land-question.narod.ru/rus>.

ського сільськогосподарського досвіду, то М. Макаров (1887–1980) впритул підійшов до його теоретичного осмислення. Так, в монографії «Як американські фермери організували своє господарство» (1923) М. Макаров, зіставляючи систему господарювання російського селянина і американського фермера, прийшов до висновку, що якщо для селянської сім'ї величина доходу визначається можливістю натурального відтворення її існування на основі задоволення сімейних потреб, то у американського фермера насамперед важливо, щоб дохід від його ферми покривав відсотки на капітал, вкладений в неї³⁷. Однак керівництво країни обрало інший шлях аграрного розвитку.

Політична спрямованість теоретичних поглядів аграрників-марксистів зумовлювалася їх статусним становищем як представників безопозиційної правлячої партії, що висунулися на передній план ідеологічної боротьби як викривачі «ворогів» існуючого суспільного ладу. В таких умовах наукова аргументація марксистських аграрників відходила на другий план, поступаючись першістю партійним ідеологічним установкам і політичним переконанням.

Дана вихідна посилка отримала своє практичне підтвердження в дискусії періоду «воєнного комунізму» про шляхи усупільнення аграрного сектора на конференції аграрників-марксистів, що відбулася в грудні 1929 року в Інституті економіки Комуністичної академії. Центральною проблемою зазначеної дискусії про форми соціалістичної перебудови села, що розгорнулася у пресі, фактично було виправдання курсу пролетарської держави на безпосереднє прискорене соціалістичне будівництво. Такий підхід априорі відкидав ідею еволюції одноосібних селянських господарств як таку, що суперечила завданню їх усупільнення. Тому дискусія вилілася в підтримку лінії на створення великого усупільненого господарства (радгоспів або комун). Головне завдання марксистів в цій дискусії полягало в обґрунтуванні побудови аграрного ладу на єдиній соціалістичній власності. Початкова ленінська установка на прямий продуктообмін без товарно-грошових відносин в умовах «військового комунізму» довела свою неспроможність, а разом з нею і погляд на кооперацію, що його відстоювали В. Мілютін, Ю. Ларін, М. Орлов, як на віджилу форму організації селянських господарств. Щоб уникнути економічної катастрофи на IX з'їзді РКП(б) було висловлено пропозицію про одержавлення кооперації. М. Мещеряков і Н. Сольц висловилися на користь самостійності кооперації, яка працює під контролем держави. Вирішальну роль тут зіграла стаття В. Леніна «Про кооперацію», в якій визнавалося існування

³⁷ Макаров Н.П. Как американские фермеры организовали свое хозяйство. — Нью-Йорк, 1921. — С. 23.

поряд з державною і кооперативною форми власності, що багато в чому визначило формування концепції перехідного періоду і нової економічної політики. Проте чимала частина марксистів залишилася на колишніх позиціях, які обмежувалися простими формами кооперації, покликаної сприяти процесу узагальнення і зміцнення громадських форм господарювання, а не індивідуально-селянських. З відходом від ленінського вчення про кооперацію вже в другій половині 1920-х років була відкинута точка зору М. Бухаріна на кооперацію як на стовпову дорогу селянства до соціалізму.

Відлунням марксистської дискусії про шляхи розвитку аграрного сектора стала і реакція партійної преси (журнал «На аграрному фронті», редагований Л. Крицманом) на п'ятирічний план Наркомату землеробства, розроблений М. Кондратьєвим у 1923–1924 роки. В результаті були відкинуті не тільки сама методологія генетичного планування як альтернатива плану-завданню, а й невизнання пріоритету індустріального розвитку перед аграрним, недооцінка небезпеки відродження на селі капіталізму в умовах розшарування селянства.

Остаточний удар по немарксистським аграрним економічним течіям було завдано у 1929 році. На конференції аграрників-марксистів їх ударна сила була представлена двома групами. Першу презентували більшовики з дореволюційним партійним стажем — Л. Крицман і В. Мілютін, другу — випускники Інституту червоної професури — А. Гайстер і М. Кубанін. У доповіді на конференції В. Мілютіна «Боротьба на аграрному фронті і реконструкція сільського господарства» вказувалося, що «проникнення капіталізму в сільське господарство загострює тим самим класову боротьбу як в місті, так і на селі, збільшуючи керівну роль пролетаріату». Головним теоретичним завданням епохи соціалістичної реконструкції економіки визначалося проведення протягом одного-двох років в основних сільськогосподарських районах (Північний Кавказ, Нижнє Поволжя, Україна) суцільної колективізації, перетворення колгоспу в велике підприємство, свого роду фабрику і завод³⁸.

Резолюція конференції, яка містила завдання викорчовування всіх залишків неонародницької ідеології, нещадного розгрому всіх реакційних буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологій, викриття основних концепцій правого ухилу, руйнування бази для зростання капіталізму, що корениться в дрібному селянському господарстві, отримала свою завершеність в листі Й. Сталіна В. Молотову. В ньому містилася вимога розстрілу М. Кондратьєва, В. Громана і

³⁸ Труды первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. — М., 1930. — Т. 1. — С. 17–18, 50.

пари-другої «мерзотників»³⁹. На практиці не обійшлося парою-другою «мерзотників». Знищені були не тільки теоретики як не-марксистського, так і марксистського напрямів, погляди яких не вкладалися в формат сталіністів й надії на альтернативний шлях розвитку, а разом з ними і клас підприємливого селянства.

Розвиток руралізму, як течії аграрної наукової думки, був нерозривно пов'язаний з суспільно-політичними рухами, оскільки сфера наукових інтересів аграрників безпосередньо виходила на пошук шляхів втілення теоретичних розробок в соціальну практику.

Через несумісність уявлень про майбутнє Росії вчених-аграрників з діями правлячої більшовицької партії в силу їх ідейних міркувань і класової приналежності чимала частина з них виявилася у 1922 році пасажирами «філософських пароплавів», що доставили їх в закордонні країни. Так зарубіжними аграрниками стали С. Маслов, Б. Бруцкус, Г. Студенський, П. Сорокін та ін. Частина з них була радикально налаштованою по відношенню до більшовицького режиму, створивши для боротьби з ним спеціальну партійну організацію (С. Маслов), інші, що жили ілюзії з приводу мирних способів утвердження селянської влади, зосередили свої зусилля на пропаганді в Росії і за її межами власних поглядів, а П. Сорокін вийшов за рамки селянської проблематики, обґрунтувавши концепцію сільсько-міського синтезу.

У відомому сенсі своєрідною «перевалкою» і зосередженням російської еміграції була Прага, де осіла чимала частина біженців з числа селян і козаків, що склали класову основу російського землеробського руху 1920-х років у Чехословаччині. Мова, зокрема, йде про діяльність суспільно-політичної організації під назвою «Селянська Росія». Дослідження з даного питання О. Борисьонок⁴⁰ змушує засумніватися в категоричності твердження, що закріпилося в історичній літературі, зокрема в дослідженнях Т. Шаніна⁴¹, про те, що селянства як класу для себе майже не видно в мирний час.

У Чехословаччині російський хліборобський рух був оточений увагою місцевих аграрних організацій і, в першу чергу, Землеробського союзу. Велику роль в його становленні зіграла допомога чехословацького уряду («російська акція» 1923–1925 років), яка носила регулятивний характер. Ідеологія російського землеробського руху в Чехословаччині, що був надмірно політизованим, відповідала загальному руслу аграрної ідеології. Як і чеські аграрії, російські

³⁹ Звонар В.П. Сільська громада в Україні як суб'єкт соціально-економічного розвитку: активізація через самоорганізацію та партнерство // Економіка та держава. — 2016. — № 11. — С. 47.

⁴⁰ Борисенко Е.Ю. Чехословакия и русское земледельческое движение в 20-е годы: автореферат. — М., 1993. — С. 14.

⁴¹ Shanin T. Defining Peasants. — Oxford, 1990. — P. 36.

землероби наполягали на введенні принципу приватної власності, на державному регулюванні економіки, розвитку кооперації. Однак при цьому їхня ідеологія була «аграризмом селянського спрямування», що виходив з інтересів дрібного селянського господарства. На відміну від нього чеський рух мав на меті забезпечення високого технічного рівня сільського господарства і згладжування відмінностей між промисловістю і сільським господарством.

В умовах радикалізації емігрантських настроїв у міру розгортаного наступу соціалізму в Радянській Росії, російський хліборобський рух у Чехословаччині все далі набував антирадянського характеру, зосередившись на завданні більш рішучої боротьби з більшовицьким режимом. Однак, не маючи широкої і міцної соціальної бази, політичної підтримки з боку російського селянства і ослаблення матеріальної бази в самій Чехословаччині, російський селянський рух у Празі почав зменшуватися і практично до початку 1930-х років перейшло у фазу згортання.

Всупереч різним прогнозам селянство так і не змогло виробити власної ідеології, яка поставила б його в центр аграрних перетворень. Деякі сучасні історики пояснюють це утопічністю селянського бачення цих перетворень, в основі якого лежали дві утопії: «Земля» і «Воля»⁴². Доповнимо цю характеристику селянської психології оцінкою М. Бердяєва, який зазначав, що «російський народ хоче не стільки святість, скільки поклоніння перед святістю, подібно до того, як він не хоче влади, а віддання себе владі, перенесення на владу всього тягаря»⁴³.

Якщо крізь призму століть (друга половина XIX — початок XXI ст.) простежити характер взаємодії селянства і влади, можна стверджувати, що в міру здійснення радикальних аграрних реформ втрачалися системні класоутворюючі і життєформуючі ознаки селянства, тобто відбувалося розселення. При цьому аграрне питання не тільки не вирішувалося, а все більше ускладнювалося. В історичних нарисах відомого радянського аграрного історика В. Данилова⁴⁴, присвячених історії сільської Росії з 1861 по 2001 роки, простежується 20-річна періодичність аграрних реформ: селянська реформа 1860-х років; спроби аграрних реформ М. Бунге першої половини 1880-х років; аграрна реформа 1917–1922 років;

⁴² *Чертищев А.В.* Сталинизм как реальность крестьянской социальной утопии // Сталинизм и крестьянство: сборник научных статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории». — М., 2014. — С. 224–225.

⁴³ *Бердяев Н.* Судьба России. — М., 1990. — С. 10–11.

⁴⁴ *Данилов В.П.* Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) // История крестьянства России в XX веке.: избр. тр.: в 2 ч. Ч. 2. — М., 2011. — С. 633.

колективізація кінця 1920-х — початку 1930-х років; реформи М. Хрущова в кінці 1950-х — напочатку 1960-х років; аграрна реформа М. Горбачова — Б. Єльцина 1990-х років. Підсумовуючи наслідки циклічно повторюваних аграрних реформ, В. Данилов визначив їх сутність, котра полягала в потрясіннях селянської країни, що вступила на шлях модернізації.

Постмодернізм, що чітко проявився в суспільному житті у другій половині ХХ ст., за часом збігся з процесом переходу розселення колись численного і потужного соціального класу в оселяння країни і виникнення рефлексивного селянознавства⁴⁵, як рурального соціального руху, що займається пошуком витоків селянського життя в складній системі соціальних взаємодій. Поява селянознавства в його існуючій версії дала привід для наступного умовивіду: «чим менше селян, тим більше селянознавців».

У зв'язку з цим важливо розуміти, що селянознавства, на тлі знищеного селянства і зникаючого з лиця землі села, явно недостатньо для формування руралізму як ідейної течії і ідеології. Руралізм покликаний сформуванню системне уявлення про перспективи та шляхи сільського розвитку в постіндустріальному суспільстві. Для вирішення даного завдання необхідна серйозна і довготривала робота з перероблення суспільної свідомості всього населення країни, безпосередньо зацікавленого у відродженні та соціальній перебудові села і сільського життя. Ця суспільна проблема є найбільш актуальною як в теоретичному, так і в практичному плані для країн, що перебувають у стані «переходу» й мають значну частку сільського населення, яке знаходиться у стані виживання, повною мірою не користуючись при цьому сприятливими умовами для соціально-економічного процвітання.

Актуальність руралізму для сучасної України

Усі роки існування української незалежної держави однією з найбільш наболілих і обговорюваних тем є тема сільського розвитку в Україні, яка об'єднала навколо себе як його прихильників, так і супротивників. Мабуть ніколи раніше не було прийнято таку кількість нормативно-правових актів, програм, інших документів, що номінально регулюють сільський розвиток. У спеціалізованих вчених радах захищені десятки кандидатських і докторських дисертацій, опублікована не менша кількість монографічних досліджень, присвячених різним аспектам сільського розвитку, сільських територій і українського села. Однак це не тільки не сприяло практичному вирішенню наявних у цій сфері проблем, а скоріше

⁴⁵ Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследований сельской России. — М., 2002. — С. 567.

розділило суспільство на тих, хто позитивно оцінює розвиток України в рамках аграрної та сільської парадигм, і решту, стурбовану наростаючою тенденцією перетворення нашої країни в «сировинний придаток» Європи.

Індустріальні «лобісти» і урбаністи ратують за промислове відродження України. Однак ніхто з них не пропонує конкретних шляхів реалізації цього проекту. А вся справа в тому, що жоден з гіпотетично можливих проектів поки що не розроблено, а тому й не реалізовано. Ймовірно, слід тверезо подивитися на речі і не впадати в крайнощі, керуючись принципом «за» або «проти».

Дійсно, в Україні за останнє десятиліття спостерігається збільшення експортних поставок не готової агропродовольчої продукції, а сировинних товарів. Відповідно зростає частка доданої вартості зазначеної продукції в загальному обсязі доданої вартості. Питома вага сільського господарства у ВВП країни коливається на досить високому рівні — 11–12%, а разом з харчовою промисловістю ця цифра більш ніж подвоюється. Дана статистика свідчить, перш за все, про зростання частки аграрного сектора в структурі національної економіки на тлі занепаду промислового сектора. Однак це аж ніяк не виправдовує позицію, яку займають на зовнішніх ринках великі аграрні компанії холдингового типу, в першу чергу, зернові агротрейдери, які зацікавлені в швидкому отриманні величезних прибутків від реалізації на експорт зернових і технічних культур, без вкладання коштів в переробну галузь та в тваринництво.

У зв'язку з цим слід відмовитися від спекуляції на тему, пов'язану з «сировинними пастками», які нібито несуть загрозу національній безпеці, і тверезо і виважено підійти до пошуку виходу з ситуації, що створилася. А це передбачає відмову від навмисного вкидання в інформаційний простір всякого роду «джинси», «заспокійливої» громадську думку тим, що Україна нібито входить в ТОП-10 країн Європи за рівнем розвитку сільського господарства, ґрунтуючись при цьому лише на показнику його питомої ваги у ВВП країни. Недарма серед них немає жодної розвинутої країни. Очевидно, в даному випадку слід було б зіставити конкурентні можливості України в порівнянні з дійсно найбільш розвиненими в сільськогосподарському відношенні країнами, в десятку яких входять США, Японія, Китай та інші розвинені країни. Тут, як то кажуть, одне іншому не заважає: сільське господарство не заміщає промисловість, а промисловість не витісняє в повному обсязі сільське господарство.

Насправді загроза національній безпеці виходить з іншого боку — від свідомого нехтування існуючих проблем руральності, обумовлених передусім сучасним станом ментальності вітчизняного соціуму.

Цей висновок підтверджується ментальною картою образів сільських територій України (табл.), яка репрезентує об'єкти іденти-

фікації в уявленні певних суб'єктів ідентифікації, що характеризує тип їх мислення, рівень свідомості та ставлення до цих природних та соціально-просторових утворень.

Таблиця

Ментальна карта образів сільських територій України

Суб'єкт ідентифікації	Тип образу	Характеристика типу образу
Сільське населення	Частково вернакулярний	Вернакулярні (рідні) території; місце життєдіяльності за фактом, а не за вибором
Суб'єкти господарювання	Споживацький	Місце вкладання капіталу та отримання прибутку
Міське населення	Нейтральний	Ностальгічні місця малої батьківщини; дачні ділянки; заміські садиби
Органи публічної влади	Зацікавлений	Території, в межах яких вирощується сільськогосподарська сировина та виробляється харчова продукція
Громадські організації	Позитивний	Місця рекреації та відпочинку

Згідно інформації, наведеної в таблиці, для більшості населення України, включаючи й мешканців села, сільські території не сприймаються як місце бажане для життєдіяльності. Переважна частина сільської молоді не пов'язує свої перспективи з проживанням на сільських територіях. Це свідчить про негативний імідж цих територій як місця не привабливого для проживання. З огляду на це місця руралізму полягає у зміні іміджу сільських територій з переважно негативного на позитивний. Зазначене завдання лежить у площині ментальних стереотипів, які еволюціонують в останні десятиліття не в бажаному для сільських територій напрямі.

В Україні швидкими темпами формується соціально-демографічно-поселенська структура суспільства, яка замішана на симбіозі незрілості історичних, психологічних, соціально-економічних передумов ринкових відносин, антикапіталістичній ментальності, користолюбській психології, політичній свободі, що є не завойованою, а дарованою долею. Цей психологічний генотип в даний час заповнив практично всі пори суспільного організму. Селянство, у своїй переважній більшості, становить сьогодні, висловлюючись мовою Л. Гумільова, майже третину субпасіонарного українського негромадянського суспільства. Тому робити ставку виключно на територіальну громаду, як на основу сільського розвитку, означає

передати справу порятунку потопаючих в руки самих потопаючих. Необхідні більш радикальні заходи, пов'язані з реалізацією перерозподільної політики в самому прямому її значенні, спрямованої на створення інституційних, організаційних і фінансових передумов для динамічного розвитку господарств населення і фермерських господарств. Ключ до розв'язання зазначених проблем перебуває у площині формування та інтеграції світогляду, який має бути представлений руралізмом, як складовою міждисциплінарної наукової галуззі (руралістика), та успішної руральної практики.

Отже, місце руралізму в системі руралістичних знань визначається його роллю як світогляду, ідейної течії, певної ідеології з ключових проблем, які є об'єктом та предметом дослідження руралістики як міждисциплінарної наукової галузі. Зміст руралізму еволюціонує у просторі та часі, видозмінюється відповідно до тенденцій суспільного розвитку, набуваючи історичної, географічної, соціокультурної та національної специфіки, при цьому не втрачаючи своєї сутності. Руралізм в сучасних умовах набуває великого суспільного значення для України, яка позиціонується не тільки як аграрна країна. Для того, щоб пришвидшити аграрний розвиток і використати його як ресурс і поштовх висхідного соціально-економічного розвитку країни, необхідно, в першу чергу, переосмислити власний досвід рурального розвитку. Це, у свою чергу, передбачає інший формат дослідницької практики, що пов'язаний з науковими підходами, заснованими на руралістичній дослідницькій парадигмі.

ПАВЛОВ А. Руралізм как мировоззрение и идейное течение: историческое измерение. В статье представлен руралізм как мировоззрение и идейное течение в историческом измерении. Определено место руралізма в системе руралістичних знань, раскрыта его сущность, прослежена еволюція взглядов на сільськогосподарський труд, село и крест'янство мыслителей, к которым кроме научной элиты отнесены и известные писатели. Освещено проявление руралізма в Украине на фоне современного состояния руральности.

Ключевые слова: *идейное течение, крест'янство, мировоззрение, руралізм, руралістика, село.*

PAVLOV A. Ruralism as a world outlook and ideological opinion: historical dimension. The article presents ruralism as a world outlook and ideological opinion in the historical dimension. The place of ruralism in the system of ruralistic knowledge is determined, its essence is revealed, the evolution of views on agricultural labor, the village and the peasantry of thinkers is traced, to which, in addition to the scientific elite, are well-known writers. The manifestation of ruralism in Ukraine is highlighted against the background of the current state of rurality.

Key words: *ideological opinion, peasantry, ruralism, ruralistic, village, world outlook.*

References

- Balzac, O. de. *Stseny sel'skoj zhizni. Krest'jane* Retrieved from http://http://booksmarket.org/book/Balzac-Onore-de_PSS-v-24-h--tomah-Tom-17-Stseny-selskoi-jizni.html [in Russian].
- Berdjaev, N. A. (1995). *Tsarstvo duha i tsarstvo Kesarja*. Moskva: Respublika. [in Russian].
- Berdjaev, N. (1990). *Sud'ba Rossii*. Moskva: Sovetskij pisatel. [in Russian].
- Bilimovich, A. D. (1921). *Sobstvennost i krestianskoedvijenie. Russkaya mysl'*, 5, 6–37. [in Russian].
- Bilimovich, A. D. (1954). *Marksizm*. San-Frantsisko: Lych [in Russian].
- Bilimovich, A. D. (2006). *Ekonomicheskii stroi osvobodjennoi Rossii*. Moskva: Nauka, 230. [in Russian].
- Borisenok, E. (1993). *Chehoslovakiyai russkoe zemledelcheskoe dvizhenie v 20-e gody* [Czechoslovakia and the Russian agricultural movement in the 20s] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian].
- Chajanov, A. V. (1927). *Osnovnye ideii formy organizatsii selskohoziastvennoi kooperatsii*. 2-e izd. Moskva: Izdatel'stvo knigosoiuza. [in Russian].
- Chajanov, A. V. (1989). *Krestianskoe hoziaistvo*. Moskva: Ekonomika. [in Russian].
- Chertischev, A. V. (2014). *Stalinizm kak realnost' krestianskoi sotsialnoi utopii*. In *Stalinizm i krestianstvo: sbornik nauchnyh statei i materialov kruglyh stolov i zasedanii teoreticheskogo seminara «Krestianskii vopros v otechestvennoi i mirovoi istorii»*. Marchenia P. P. and Razina S. Yu. (Eds.). (pp. 223–239). Moskva: Izdatel'stvo Ippolitova. [in Russian].
- Danilov, V. P. (2011). *Sudby selskogo hoziaistva v Rossii (1861–2001 gg.)*. In *Istoriya krestianstva Rossii v XX veke: Izbrannye trudy. V 2 chastiax*. (Part. 2, pp. 633–652). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Dostoevskij, F. M. (2010). *Dnevnik pisatelja*. Belov A. V. (Comp.). Platonov O. A. (Ed.). Moskva: Institut russkoi tsivilizatsii. [in Russian].
- Duhina, T. N. (2010). *Sotsiokul'turnaia adaptatsiia truzhnikov sela v sovremennoi Rossii*. [Socio-cultural adaptation of village workers in modern Russia] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Maikop. Retrieved from <http://geum.ru/aref/a74-6ref.php> [in Russian].
- Fet, A. A. (2001). *Zhizn' sela Stepanovki ili Liricheskoe hoziaistvo*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
- Gertsen, A. I. *Russkie nemtsy i nemetskie russkie*. Retrieved from http://az.lib.ru/g/gercen_a_i/text.0180.shtml [in Russian].
- Gloveli, G. D. (2008). *Istoriko-stadialnye i evoliutsionnye kontseptsii v Rossijskoi ekonomicheskoi mysli: vekovaja retrospektiva: nauchnyi doklad*. Moskva: IE RAN. [in Russian].
- Hrytsenko, V. *Pohliad Ivana Franka na psiholohiiu selianina v evropeiskii literaturi*. Retrieved from <http://www.i-franko.name/uk/LitGiticism/1891/VladaZemli.html> [in Ukraine].
- Grishin, V. V. *Filosofita krestianstva J.-J. Resso u L. N. Tolstogo: gemanisticheskii aspekt*. Retrieved from <http://www.gramota.net/materia/s/3/2015/10-1/> [in Russian].
- Kondrat'ev, N. D. *Agrarnyi vopros: o zemle i zemelnyh poriadkakh*. In *Osoboe mnenie. Vol. 1* Retrieved from http://land-question.narod.ru/rus/kondr_1.html [in Russian].

- Kondrat'ev, N. D. O krupnokrestianskikh hoziaistvah. In *Osoboe mnenie. Vol. 2* Retrieved from http://land-question.narod.ru/rus/kondr_1.html [in Russian].
- Konovalova, O. V. (2002). Chernov i agrarnaia programma partii sotsialistov-revoliutsionerov. *Otechestvennaya istoriia*, 2, 43–59. [in Russian].
- Kuznetsov, I. A. (2013). Teoriya krestianskogo hoziaistva v rossiiskoi agrarno-ekonomicheskoi mysli: genezis i interpretatsii. *Krestianovedenie: teoriia, istoriia, sovremennost. Shanin T., Nikulin, A. and Pugacheva M. (Eds.)* (Issue 8, pp. 20–48). Moskva: Delo. [in Russian].
- Makarov, N. P. (1921). *Kak amerikanskie fermery organizovali svoje hoziaistvo*. New-York: Association Press. [in Russian].
- Maslov, S. S. (2007). *Kolhoznaia Rossiia. Istoriia i zhizn' kolhozov*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Matusheva, Z. *Hudozhestvennye i tsennostnye istochniki russkoi derevenskoi prozy* Retrieved from <http://www.cool.com/search/article-detail?id=165492> [in Russian].
- Mendelev, D. I. *Poznanie Rossii. Zavetnye misli. Sbornik*. Retrieved from <http://www.vixri.ru/p=3404> [in Russian].
- Nikonov, A. A. *Vzgliady na agrarnyi vopros v 20-e gody*. Retrieved from <http://jour.isras.ru/index.php/socjour/artide/viewFile/89/91> [in Russian].
- Nikulin, A. M. (2014). *Agrarniki, vlast i selo: ot proshlogo k nastoiashchemu*. Moskva: Delo. [in Russian].
- Nikulin, A. M., Trotsuk, I. V. and Kurakin, A. A. (2014). *Agrarnyi liberalizm v Rossii: istoriya i sovremennost'*. Moskva: RANH i GS. [in Russian].
- Petrikov, A. (2005). Obespechit' ustoichivoe razvitie selskikh territorii. *APK: ekonomika, upravlenie*, 6, 13–19. [in Russian].
- Pushkin, A. S. (2015). *Arap Petra Velikogo. Istoriia sela Goriuhino. Piko vaiadama*. Moskva. [in Russian].
- Rejmont, V. *Muzhiki*. Retrieved from <http://www.rulit.me/books/muzhiki-read-322265-188.html> [in Russian].
- Refleksivnoe krestianovedenie. Desiatiletie issledovanij selskoj Rossii* (2002). Shanin T., Nikulina, A. and Danilov, V. (Eds.) Moskva: MVShSEN; ROSSPEN. [in Russian].
- Shanin, T. (1990). *Defining peasants: essays concerning rural societies, expolary economies, and learning from them in the contemporary world*. Oxford, UK; Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Solov'ev, E. L. N. *Tolstoj. Ego zhizn' i literaturnaia deyatel'nost'* Retrieved from <http://books.comua/> [in Russian].
- Studenskij, G. A. (1923). Ocherki po teorii krestianskogo hoziaistva. *Trudy NIISHEP*, 8, 7–63. [in Russian].
- Trudy pervoi Vsesoiuznoi konferentsii agrarnikov-marksistov*. (1930). Vol. 1. Moskva: Izdanie Kommunisticheskoi akademii. [in Russian].
- Virt, L. (2005). *Izbrannye raboty po sociologii. Sbornik perevodov*. Girko, L. V. Nikolaev, V. B. (Trans.). (Ed.). Moskva. [in Russian].
- Wirth, L. (1956). Rural-urban differences. In *Community life and social policy: Selected papers by Louis Wirth*. (pp. 172–176). Chicago.
- Zvonar, V. P. (2016). Silska hromada v Ukraïni iak sub'ekt sotsialno-ekonomichnoho rozvytku: aktivizatsiia cherez samoorganizatsiu ta partnerstvo. *Ekonomika ta derzhava*, 11, 44–48. [in Ukrainian].